

UDK 27-523.41(497.521.2Zagreb)“19”(091)

272(497.5)“19”

94(497.5=411.16)“1941/1945”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 2. srpnja 2018.

Prihvaćeno za objavljivanje: 27. prosinca 2018.

OKOLNOSTI PRONALASKA ZAGUBLJENOG BLAGA RIZNICE ZAGREBAČKE KATEDRALE I ZLATA ŽIDOVSKJE OBITELJI BERMAN 1968. GODINE

Anto MIKIĆ, Zagreb

Autor rada, na temelju relevantne literature te izvornog arhivskog gradiva, rekonstruirao slabo poznatu epizodu iz novije povijesti Riznice zagrebačke katedrale, koja ima i šire historiografske implikacije. Naime, tijekom Drugoga svjetskog rata neki od najvrjednijih dragocjenosti iz Riznice skriveni su u zidu jedne od kula Nadbiskupskog dvora u Zagrebu, a s njima i zlato židovske obitelji Berman. U jednome od dokumenata kojima se bavi ovaj rad iznesena je i tvrdnja kako je na tavanu, osim vrijedne imovine spomenute židovske obitelji, tijekom Drugoga svjetskog rata bila skrivena i jedna članica te obitelji, Melanija Berman, čiji je muž Bernard Rechnitzer bio žrtva progona ustaških vlasti te je pogubljen u logoru Jasenovac. Uslijed iznenadne smrti osoba iz Dvora koje su znale za to skriveno mjesto, blago je bilo zagubljeno više od 25 godina te je pronađeno krajem 1968. godine, na temelju pisma koje je kardinalu Franji Šeperu iz Izraela poslao Melanijin brat Emanuel Manko Berman. O tome je rubno, u sklopu prikaza biografije jednoga službenika Nadbiskupskog dvora, početkom 90-ih godina pisao povjesničar Stjepan Kožul. U ovome se radu, pak, informacije koje je on iznio dodatno rasvijetljuju na temelju naknadno pronađenog arhivskog gradiva te se, među ostalim, donosi i cjelovit popis i inventarni opis predmeta Riznice koji su bili zagubljeni pa pronađeni.

KLJUČNE RIJEČI: *Drugi svjetski rat, Crkva i Židovi, Riznica zagrebačke katedrale, zlato obitelji Berman, Antun Ivandija, Franjo Šeper, Franjo Kuharić.*

Uvod

Riznica zagrebačke katedrale, čiji početci vjerojatno sežu u vrijeme samog osnutka Zagrebačke biskupije 1094. godine, sadrži neprocjenjivo kulturno blago koje je pomno prikupljano i čuvano tijekom devet stoljeća. Za čuvanje i održavanje toga blaga zadužen je Prvostolni kaptol, odnosno njegov član kanonik kustos katedrale (*custos*, čuvar), za kojega već najstariji sačuvani kaptolski statut iz 1334. navodi da »mora biti oprezan, za-

jamčen i razborit u čuvanju crkvenog blaga i neoštećeno držati ga, da se ni malo ne ošteti ili da propadne, jer je određeno na ures kuće Božje, a nabavljeno je ogromnim troškom i izdatci¹. U sklopu te svoje zadaće kanonici kustosi imali su obvezu vođenja i zasebnih *Inventara katedrale*, u kojima su sadržani i pomni opisi svih predmeta riznice, uz pripadajuće napomene o svakoj nastaloj promjeni, a najstariji sačuvani *Inventar* potječe iz 1394. godine.² Ipak, povijesne su (ne)prilike tu zadaću čuvanja blaga riznice i katedrale kanoniku kustosu ponekad činile vrlo zahtjevnom, pa i objektivno nemogućom. Tako, primjerice, za provale Tatara (Mongola) u Zagreb i sjevernu Hrvatsku i sama zagrebačka katedrala, nedugo prije toga dovršena i posvećena, biva teško oštećena. Pritom je, po svemu sudeći, i riznica katedrale pretrpjela veliku štetu, unatoč tomu što su neki vrijedni povijesni dokumenti pred tom provalom bili sklonjeni na Rab, pri čemu je dosta njih ipak bilo uništeno i propalo. Kako navodi Antun Ivandija³, »vjerojatno je ista sudbina zadesila i rizničko blago, ukoliko ga Tatari nisu opljačkali« jer je riznica i danas »dosta siromašna predmetima iz predtatarskog vremena«. ⁴ U kratkom opisu povijesti riznice, koji je na mrežnim stranicama Ministarstva kulture RH priredila Sanja Grković, spominje se i prodaja dijela predmeta iz riznice nakon razornoga potresa 1880. godine radi prikupljanja sredstava za obnovu katedrale (1880. – 1906.), koja je pritom i zadobila svoj sadašnji izgled. No, u tome se tekstu navodi i kako je tadašnji nadbiskup Josip Mihalović (1870. – 1891., od 1877. kardinal), uz suglasnost Kaptola, naložio da se pritom iz riznice prodaju samo »one stvari, koje su ili oštećene, ili ne imaju umjetne vrijednosti«⁵. Na istome mjestu opisan je i slučaj krađe najvrijednijeg predmeta iz riznice, tzv. Bjelokosnog plenarija iz 11. stoljeća, koja se dogodila 1927., ali je iduće, 1928. godine, ista otkrivena te je predmet vraćen u posjed riznice.⁶ Taj je događaj, inače, svojedobno zaokupio pažnju ne samo stručne nego i

¹ Sanja GRKOVIĆ, »Riznica zagrebačke katedrale«, *Ministarstvo kulture RH*, dostupno na URL: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=2179> (zadnje posjećeno 20. lipnja 2018.).

² Usp. Antun IVANDIJA, »Pregled povijesti zagrebačke katedrale«, *Riznica zagrebačke katedrale. Muzejski prostor, Jezuitski trg 4, Zagreb, 31. ožujka – 15. rujna 1983.* Katalog izložbe, Zdenka MUNK (ur.), Zagreb, 1983., str. 27.

³ Antun Ivandija (1917. – 1997.), svećenik, povjesničar, povjesničar umjetnosti i kanonik Prvostolnog kaptola zagrebačkog. Među brojnim crkvenim službama koje je obnašao, bio je i tajnik Zagrebačke nadbiskupije i bilježnik Ženidbenoga suda (1946. – 1948.), privatni docent (od 1962.), izvanredni (od 1969.) a potom i redoviti profesor na Katoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu (od 1975.), gdje je bio i jedan od osnivača časopisa *Croatia christiana periodica* (1977.). Od 1948. do 1951. godine bio zlostavljan u istražnom zatvoru više od tri godine, a potom osuđen (1951.) na 11 godina zatvora. Kaznu je (do 1959.) proveo u kaznionici u Lepoglavi. Od 1964. prebendar, a od 1967. i kanonik Prvostolnoga kaptola zagrebačkoga. Dugogodišnji kustos (od 1975. prokustos, od 1982. kustos) i vjerojatno jedan od najboljih poznavatelja povijesti i umjetničkog blaga zagrebačke katedrale, koja je bila i predmet njegova doktorskog rada (1960.). Usp. Stjepan KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, Zagreb, 1998., str. 420–422; ISTI, *Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 1992., str. 394–397; »Ivandija, Antun«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 5, August KOVAČEC (gl. ur.), Zagreb, 2003., str. 220.

⁴ A. IVANDIJA, »Pregled povijesti zagrebačke katedrale«, str. 27.

⁵ S. GRKOVIĆ, »Riznica zagrebačke katedrale«, dostupno online URL: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=2179> (zadnje posjećeno 20. lipnja 2018.).

⁶ Usp. *Isto*. Okolnosti te krađe potanko su opisane i u *Inventaru* Antuna Ivandije, koji prenosi opis toga događaja kako ga je sastavio kanonik kustos Ljudevit Knežić, te donosi svoj komentar o tome događaju, pri čemu iznosi i bojazan da konačna šteta od te krađe iz 1927. još uvijek nije do kraja ustanovljena te da je moguće da su pritom i neki dragulji iz drugih predmeta zamijenjeni običnim obojenim staklom. Usp. Antun IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio: Metali i ostali kruti materijali, Prvi svezak*, Zagreb, 1986.

šire javnosti kroz napise tadašnjega tiska, kako u (staroj) Jugoslaviji tako i u Sjedinjenim Američkim Državama.⁷

No, predmet ovoga rada jedan je drugi, i stručnoj i široj javnosti manje poznati slučaj u kojemu je dio vrijednoga fundusa Riznice zagrebačke katedrale – i uz najveću pažnju i, po svemu sudeći, najplemenitije namjere tadašnjeg kanonika (pro)kustosa Antuna Slamića⁸ – bio izložen velikoj opasnosti, odnosno bio zagubljen više od 25 godina: od 1942. pa sve do 1968. godine, kad je ponovno pronađen. Zajedno s rizničkim blagom, ukopano u zidu na tavanu jedne od kula Nadbiskupskog dvora u Zagrebu, pred ratnom je opasnošću bilo sklonjeno i zlato jedne židovske obitelji, koja se kanoniku Slamiću obratila za pomoć, što baca i dodatno svjetlo na temu odnosa Katoličke crkve u Hrvatskoj i Židova u vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Prvi i jedini koji je tu epizodu iz povijesti Riznice zagrebačke katedrale dosad opisao, koliko mi je poznato, jest kanonik i povjesničar Stjepan Kožul u prikazu biografije vozača zagrebačkih nadbiskupa Stjepana Kranjčeca,⁹ vjerojatno na temelju usmenih svjedočenja nekih sudionika toga događaja, poput (nad)biskupa Franje Kuharića, Antuna Ivandije i Stjepana Kranjčeca.¹⁰ Naime, i sam je Kožul od 1972. obnašao brojne dužnosti u Zagrebačkoj nadbiskupiji te je s navedenima dugi niz godina usko surađivao.¹¹

Cilj je ovoga rada okolnosti te »epizode« skrivanja i pronalaska dijela blaga Riznice zagrebačke katedrale – kao i zlata (barem) jedne židovske obitelji koje je s tim rizničkim blagom bilo skriveno pred ratnom opasnošću – dodatno osvijetliti, prije svega na temelju naknadno pronađenoga izvornog arhivskog gradiva o tome »slučaju« pohranjenog u Hrvatskom državnom arhivu i Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Pritom ću se, ponajprije, služiti metodama deskripcije i analize te građe i njene komparacije s dosad objavljenom literaturom i građom, prije svega spomenutim prikazom povjesničara Kožula te inventarima Riznice zagrebačke katedrale, koje je 80-ih godina 20. stoljeća sastavio Antun Ivandija. Kako u prilogu ovoga rada donosim i cjelovit popis predmeta Riznice zagrebačke katedrale koji su bili zagubljeni pa 1968. godine pronađeni, u identifikaciji pojedinih eksponata poslužit ću se i metodom komparacije spomenutih Ivandijinih inventara s katalozima i fotografijama s izložbe predmeta Riznice, koja je bila priređena 1983. godine u Zagrebu.

(tipkopis, šapirografirano), str. 34–35. Primjerak *Inventara* koji se čuva u Riznici zagrebačke katedrale ima inv. br. D 47.

⁷ Usp. Hrvoje ČAPO, »Povrat otuđenog bjelokosnog plenarija iz SAD-a u Riznicu zagrebačke katedrale«, *Crkva u svijetu*, god. 52, br. 1, Split, 2017., str. 67–88.

⁸ Dr. Antun Slamić (1891. – 1946.), svećenik, kanonik (pro)kustos zagrebačke katedrale. Od 1921. bio je tajnik nadbiskupa Antuna Bauera i bilježnik Nadbiskupskoga duhovnog stola, za kanonika Prvostolnog kaptola zagrebačkog imenovan je 1925., a u vrijeme nadbiskupa Bauera obnašao je i niz drugih važnih crkvenih službi. Od 1940. bio je pomoćnik (*procurator*) kustosu zagrebačke katedrale Franji Vojakoviću zbog njegove visoke dobi, a dvije godine nakon Vojakovićeve smrti 1946. preuzima i službu kustosa. Usp. Stjepan KOŽUL, *Kalnički arhidakonat, danas Bjelovarsko-kalnički arhidakonat Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2005., str. 53–55.

⁹ Usp. S. KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 441–443; ISTI, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 467–469.

¹⁰ Stjepan Kranjčec (1914. – 1997.), od 1939. bio je vozačem Zagrebačke nadbiskupije, odnosno njenih (nad) biskupa Alojzija Stepinca, Franje Šepera i Franje Kuharića. Usp. *Isto*.

¹¹ Usp. Stjepan RAZUM, *Dr. Stjepan Kožul, kanonik Prvostolnoga kaptola zagrebačkog i prvi predsjednik Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije »Tkalčić«*, Zagreb, 2006., str. 63–66, 75–118.

1. Rekonstrukcija događaja – okolnosti skrivanja, »gubitka« i pronalaska blaga

Tijekom Drugoga svjetskog rata Zagrebačka nadbiskupija pohranila je dio blaga Riznice zagrebačke katedrale »na tavanu nadbiskupskog dvora jedne od starih kula«,¹² kako je to u dopisu Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske od 21. studenoga 1968. godine opisao zagrebački nadbiskup kardinal Franjo Šeper. Taj je posao, kako proizlazi iz dostupne dokumentacije kojom se koristim u ovome radu, a koja će kasnije biti i podrobnije analizirana, 1942. godine obavio tadašnji kanonik prokustos Antun Slamić,¹³ možda i po nalogu, ili barem uz znanje tadašnjeg nadbiskupa Alojzija Stepinca. No, nešto kasnije te su predmete Riznice, kako dalje u spomenutom dopisu Komisiji opisuje kardinal Šeper, dr. Slamić i njegov poznanik i prijatelj Emanuel Manko Berman, premjestili na drugo mjesto na istome tavanu. Na Bermanovu molbu, kanonik Slamić dopustio je da se na istome mjestu »pred Nijemcima i ustašama« sakrije i »veća količina zlatnih predmeta« obitelji Bermanove sestre Mele [Melanije], koja je u to vrijeme bila udana za Bernarda Rechnitzera, »koji je bio ubijen po ustašama u Jasenovcu«.¹⁴ Kako je u razgovoru s tajnikom republičke Komisije za vjerska pitanja Ivanom Lazićem ustvrdio kanonik Antun Ivandija, po kojemu je kardinal Šeper poslao svoj dopis Komisiji, i sama je Mela(nija) »za vrijeme rata živjela sakrivena u kuli nadbiskupskog dvora«,¹⁵ nedaleko od mjesta na kojem su bile sakrivene i njene, te vrijednosti Riznice zagrebačke katedrale.

Nakon završetka rata 24. studenoga 1946. godine kanonik Slamić iznenada umire od posljedica upale slijepog crijeva.¹⁶ Po tvrdnjama dr. Ivandije, Slamić je prije smrti pokušao objasniti Dragutinu Hrenu¹⁷ gdje je blago skriveno, »ali je izgleda kanonik Hren krivo razu-

¹² Dopis zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Šepera Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske br. 81/Pr./1968, od 21. studenoga 1968., u: Hrvatski državni arhiv (dalje u tekstu: HDA), fond 310, *Komisija za vjerska pitanja Izvršnog vijeća SR Hrvatske* (dalje u tekstu: *KOVZ*), kut. 192, br. 271. 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

¹³ U to je doba Slamić »de iure« bio pomoćnik (*procurator*) kustosu zagrebačke katedrale Franji Vojakoviću, ali je »de facto«, zbog Vojakovićeve visoke dobi, vodio brigu o katedrali i pripadajućoj Riznici. Usp. bilj. br. 8.

¹⁴ Dopis zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Šepera Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske br. 81/Pr./1968, od 21. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g. Inače, u dopisu Šeper navodi samo prezime »Rechnitzer«, no ne i ime Židova za kojega je Melanija bila udana, i koji je ubijen u Jasenovcu. Njegovo ime, međutim, našao sam u dopisu Biroa za konzularne poslove Izvršnog vijeća SR Hrvatske Komisiji za vjerska pitanja br. 04-Pov. 30/3-1970 od 10. studenoga 1970., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g. Jedini Bernard Rechnitzer na popisu žrtava Javne ustanove Spomen područja Jasenovac rođen je 1881. godine u Ptuj, u Sloveniji, a ubijen je 1941. u logoru Jasenovac. Usp. Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac, dostupno online URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>. (zadnje posjećeno 1. ožujka 2018.).

¹⁵ Zabilješka o razgovoru Ivana Lazića s dr. Antunom Ivandijom od 22. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g., str. 1.

¹⁶ Usp. S. KOŽUL, *Kalnički arhidakonat*, str. 54. U dopisu Zagrebačke nadbiskupije Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike od 9. srpnja 1970., kojega je potpisao pravni zastupnik Nadbiskupije odvjetnik Zlatko Kuntarić, navodi se da je Slamić »umro iznenada«. U: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

¹⁷ Dr. Dragutin Hren (1895. – 1972.), svećenik, kanonik, profesor u Nadbiskupskoj gimnaziji (od 1928.), od 1939. vršio dužnosti arhivara i pomoćnika ravnatelja Nadbiskupskoga duhovnog stola, a kasnije i druge poslove u upravi Nadbiskupije. Od kraja 1947. do proljeća 1948. proveo je oko šest mjeseci u istražnome zatvoru. Od 1968. bio je i kustos zagrebačke katedrale. Usp. S. KOŽUL, *Martirolgij Crkve zagrebačke*, str. 333; ISTI, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 312.

mio na kojem se mjestu predmeti nalaze«¹⁸. Kožul pak navodi kako je za mjesto gdje su bili skriveni predmeti iz riznice znao i Stjepan Mikulček,¹⁹ koji je također umro nedugo nakon rata, »naglo od kapi 1. srpnja 1947.«,²⁰ no potvrdu te informacije u dokumentima koje ovdje obrađujem nisam uspio pronaći. Nekoliko godina kasnije, kako piše kardinal Šeper, »oko godine 1952. ili 1953. tražili su te predmete i nisu ih mogli naći. O tomu su bile informirane i narodne vlasti koje su provele istragu, ali bez uspjeha«.²¹ Podrobnije o tomu pisano je i u dopisu Zagrebačke nadbiskupije Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike od 9. srpnja 1970.: »Nakon II. svjetskog rata tadašnji ordinarij pok. biskup dr. Franjo Salis Seewis naredio je, da se riznički predmeti povrate u rizničke prostorije. Otvoreno je mjesto, gdje su se imali nalaziti zazidani ti predmeti, ali je šupljina u zidu bila prazna. Podnijeta je prijava Okružnom javnom tužioštvu u Zagrebu, ali nakon svestrane istrage ista je obustavljena, jer se nisu pronašli niti predmeti niti tragovi, tko bi mogao biti počinitelj djela.«²²

Vjerojatno je »potraga« za blagom Riznice zagrebačke katedrale od strane Zagrebačke nadbiskupije poduzeta za potrebe izrade Inventara/Popisa Riznice, koju je 1951./1952. pokrenuo tadašnji Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.²³ Nakon što su o nedostatku dijela inventara Riznice obavještene državne vlasti, policija je 1951. godine pokrenula opsežnu akciju potrage u Nadbiskupskom dvoru, koju Kožul opisuje ovako: »UDB-a je pretraživala sve u Nadbiskupskom dvoru i oko njega svojim aparatima, da nije možda gdje skriveno i zakopano!? Ondašnji upravitelj dvora, kanonik Josip Mokrović, bio je neoprezan, pa je UDB-i rekao da bi možda družina (ukućani) dvora mogla što znati, pa su bile uhićene dvije časne sestre, vozač Stjepan Kranjčec i neki radnik Stevo, koji je jednom nosio neku žbuku na tavan ali nije znao što se radi, te Petar Pisk. Odsjedili su u zatvoru 92 dana, ništa krivi, a potom su pušteni na slobodu.«²⁴

Inače, po biografskim podatcima koje o Mokroviću donosi Kožul,²⁵ on je već krajem rujna te 1951. godine razriješen službe upravitelja Nadbiskupskog dvora, pa bi se to razrješenje

¹⁸ Zabilješka o razgovoru Ivana Lazića s dr. Antunom Ivandijom od 22. studenoga 1968., u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 271, 1968. g., uloženi u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 8, 1970. g., str. 1.

¹⁹ Stjepan Mikulček (1893. – 1947.), svećenik, prebendar i ravnatelj nadbiskupskih dobara (od 1937.) te kasnije i bilježnik na Nadbiskupskome duhovnom stolu. Usp. S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 468.

²⁰ S. KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 442.; ISTI, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 468.

²¹ Dopis zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Šepera Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske br. 81/Pr./1968, od 21. studenoga 1968., u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 271, 1968. g., uloženi u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 8, 1970. g.

²² Dopis Zagrebačke nadbiskupije Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike od 9. srpnja 1970., u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 8, 1970. g.

²³ Usp. *Riznica zagrebačke katedrale. Popis konzervatorskog zavoda 1951/1952.*, u: Središnji arhiv s područja kulturne baštine Ministarstva kulture RH. Primjerak toga Popisa nalazi se i u knjižnici Riznice zagrebačke katedrale, inv. br. D 36. U tome se primjerku nalazi umetnuta i pečatom Riznice ovjerenja napomena kako je popis »organizirao Republički konzervatorski zavod u Zagrebu za direktorovanja dra Ljube Karamana«, pod vodstvom prof. Vladimira Tkalčića, dok je sam tekst popisa radila prof. Draginja Jurman-Karaman, te da je te informacije kustosu Antunu Ivandiji 20. srpnja 1983. dala Zdenka Munk, također jedna od članica stručne skupine koja je izradila popis. Taj se *Popis* spominje i u dopisu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Komisiji za vjerska pitanja br. 02-1265/1-1968 od 3. prosinca 1968., u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 226, 1969. g., uloženi u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 8, 1970. g.

²⁴ S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 467; ISTI, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 441.

²⁵ Usp. S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 385.

možda moglo povezati i sa spomenutim događajem, odnosno činjenicom da je i njegova reakcija pridonijela tromjesečnom pritvaranju dijela osoblja Nadbiskupskog dvora.

No, vratimo se osnovnoj temi: Je li nedostatak predmeta u Riznici uočen i prije 1951. To je teško pouzdano zaključiti. Moguće je da su u Nadbiskupiji to uočili i ranije, ali nisu prijavljivali državnim vlastima sve dok Republički zavod nije zatražio uvid u Riznicu radi izrade novoga Inventara, tj. Popisa. Vjerojatnije je, međutim, da sve do te 1951. skriveno blago nije ni pokušavano odzidati, jer je tadašnje vodstvo nadbiskupije strepilo za njegovu sudbinu u odnosu na nove vlasti. Naime, neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata uslijedili su brojni sudski postupci protiv crkvenih predstavnika i oduzimanje crkvene imovine, a i sam je nadbiskup Alojzije Stepinac već 17. svibnja 1945. bio prvi put pritvoren, a 18. rujna 1946. i uhićen te 11. listopada iste godine i osuđen na montiranome političkom procesu.²⁶

U svakom slučaju, ako ne i ranije, te 1951. godine bilo je jasno da vrijedni predmeti iz Riznice zagrebačke katedrale nedostaju, i sve do 1968. godine njihova je sudbina bila posve nepoznata.

Nakon što je početkom 1968. kardinal Šeper imenovan pročelnikom Kongregacije za nauk vjere, za svog boravka u Rimu primio je pismo »njemu nepoznatog izraelskog državlja[na] imenom Emanuel Manko Berman«²⁷ iz kojeg, kako navodi u pismu republičkoj Komisiji za vjerska pitanja, »razabirem na svoje najveće začuđenje, da je obitelj jedne Židovke gdje Mele Berman, koja je živjela u Zagrebu, u istoj kuli na tavanu Nadbisk. dvora, blizu mjesta gdje su bili spremljeni predmeti riznice, sakrila pred Nijemcima i ustašama veću količinu zlatnih predmeta [...] Ovo pismo, koje mi je bilo poslano u Rim, sadrži toliko preciznih podataka o mjestu i različitim osobama, da mi se činilo nevjerojatnim da je sve to izmišljeno«.²⁸ Spomenuto pismo koje je primio kardinal Šeper nisam pronašao u njegovoj ostavštini pohranjenoj u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, no o njegovu sadržaju doznajem posredno, iz pisma koje je Nadbiskupija uputila Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike u Beogradu: »Isti [Emanuel Manko Berman] je javio kardinalu, da je lično uz sudjelovanje pok. kanonika dra Antuna Slamića, koji je umro iznenada god. 1946., otvorio prvo mjesto, gdje je bila zazidana kaptolska riznica i preselio sve rizničke predmete i imovinu svoje sestre Berman Melanije, koja se sada nalazi u Torontu u Kanadi. Imenovana je imala trgovinu zlata i plemenitih metala. Sadržaj toga zlata je očito iz njezinog poslovanja, jer se tamo nalazi uglavnom neobrađeno zlato kao prašina, zubi, komadići zlata, itd. No najvažnije je, što je imenovani Berman točno označio mjesto u zidinama Nadbiskupskog dvora, gdje se nalaze riznički predmeti i imovina njegove sestre. Kardinal dr. Franjo Šeper povjerio je dru Antunu Ivandiji, kanoniku iz Zagreba, da prema opisu iz pisma utvrdi, da li je informacija istinita. Dr. Ivandija je stvarno na tome mjestu pronašao

²⁶ Usp. Juraj BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac svjedok Evanđelja ljubavi. II. dopunjeno izdanje*, Zagreb, 2010., str. 328–431.

²⁷ Dopis Zagrebačke nadbiskupije Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike od 9. srpnja 1970., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

²⁸ Dopis zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Šepera Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske br. 81/Pr./1968, od 21. studenoga 1968. u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

rizničke predmete kao i jednu kazetu, tešku nešto preko 10 kg, sa zlatnim i drugim metalom, koja pripada Melaniji Berman.«²⁹

U provjeri navoda iz Bermanova pisma, uz dr. Ivandiju, sudjelovao je i (tada) biskup Franjo Kuharić, koji taj događaj ovako opisuje u svojim dnevničkim zapisima: »Zagreb, 21. XI. 1968. Danas sam išao s Ivandijom na označeno mjesto. Tavan uz sjevernu kulu. Došao je i [Stjepan] Kranjčec. Nismo mu rekli po što smo došli. [Antun] Ivandija se poslije vratilo i uz »Lonec« [?] počeo vaditi šutovinu i smeće. Došao do cementa i počeo razbijati ploču. Oko ½ 2 [pola dva] otkrio Bermanovo zlato, a zatim i predmete Riznice. Bio je prisutan Kranjčec koji je došao na lupanje. Oko 3 s[ata] došao je Kranjčec po mene s vješću: Našli smo! Išao sam gore. Preda mnom je Ivandija vadio predmete. Sve smo donijeli Kardinalu, koji se odmarao. Probudili smo ga. Dakle ipak! A mislilo se i sumnjčilo se svašta povodom toga blaga Riznice. Berman je otkrio tajnu i nađeno je što se smatralo ukradenim. A što sad s Bermanovim zlatom? Hoće li on dobiti svoje i kako?«³⁰

Kuharić u svom dnevniku dalje navodi kako se kardinal Šeper još istoga dana htio posavjetovati s austrijskim konzulom o međunarodnim propisima u vezi s povratom pronađenog zlata, no kako je on bio odsutan, pozvao je na razgovor talijanskog konzula u Zagrebu. No, još i prije njegova dolaska Kuharić i Šeper, kako se opisuje u navedenom dnevničkom zapisu, zaključili su kako će sve prijaviti državnim vlastima.

Kožul, pak, precizira kako je, izuzev predmeta iz Riznice, bilo pronađeno 11,5 kilograma zlata,³¹ od čega nešto više od 3,5 kg »Židova iz Amerike«, dok je ostatak »vjerojatno pripadao Slamiću, Šulhofu, Mikulčeku i možda kojim Židovima«³². Kako Šulhofa³³ (»vlasnika tiskare Schulchofa«) kao vlasnika (dijela) skrivenog zlata u jednome komentaru u svom *Inventaru* navodi i Ivandija,³⁴ uistinu je moguće da sve zlato nije pripadalo obitelji

²⁹ Dopis Zagrebačke nadbiskupije Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike od 9. srpnja 1970., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

³⁰ Dnevnički zapis Franje Kuharića od 21. studenoga 1968. u: Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje u tekstu: NAZ), Ostavština Franje Kuharića, Rukom ispisani rokovnik.

³¹ U tipkopisnom zapisniku Komisije za vjerska pitanja s razgovora koji je u Komisiji vodio Antun Ivandija rukom je dopisano kako je na uviđaju u Nadbiskupskom dvoru obavljenom 22. studenoga 1968. utvrđena količina od »11 kg zlata navodnog vlasništva obitelji Berman«, dok Kuharić u svome dnevničkom zapisu od 21. studenoga 1968. navodi »oko 11 kg«. Usp. Zabilješka o razgovoru Ivana Lazića s dr. Antunom Ivandijom od 22. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uloženo u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g., str. 2; Dnevnički zapis Franje Kuharića od 21. studenoga 1968., u: NAZ, Ostavština Franje Kuharića, Rukom ispisani rokovnik.

³² S. KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 468; ISTI, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 442.

³³ Riječ je, po svemu sudeći, o Dragutinu Stjepanu Schulhofu, rođenom 9. studenoga 1884. u Podravskoj Slatini, čija je obitelj bila većinski vlasnik tiskare Tipografija. Tiskaru je 1942. vlast NDH oduzela vlasnicima i dodijelila Matici hrvatskoj. Nakon Drugoga svjetskog rata 1945. Tipografija je ukinuta, a na temelju njenih pogona osnovana je tiskara i tvrtka Vjesnik. Usp. Višeslav ARALICA, »Matica hrvatska u političkom životu Hrvatske 1935. – 1945.«, Časopis za suvremenu povijest, god. 41, br. 2, Zagreb, 2009., str. 466–470; »Tipografija d.d.«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 10, Slaven RAVLIĆ (gl. ur.), Zagreb, 2008., str. 759–760.

³⁴ U svom *Inventaru* iz 1986. u opisu predmeta pod inv. br. M 41, Ivandija navodi: »Ovaj kalež nije upisan u Popisu Konzervatorskog zavoda iz g. 1952., jer je u to vrijeme bio još s ostalim vrjednijim predmetima zakopan u zidu sjeveroistočne kule Nadbiskupskog dvora u udubini po kojoj su nekad stražari iz kule polazili na bedem na stražu. Sve ove predmete pronašao sam ja kustos Ivandija g. 1968. na temelju škrtog opisa jednog Židova iz Kanade, koji je tu imao sakriveno svoje zlato zajedno sa zlatom kanonika Slamića i njegova prijatelja vlasnika tiskare SCHULCHOFA«, Antun IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio: Metali i ostali kruti materijali. Prvi svezak*, Zagreb, 1986. (tipkopis, šapirografirano), str. 52.

Berman. Kožul piše da je spomenuti »bivši vlasnik tiskare» Šulhof u vrijeme otkrića zlata 1968. godine bio živ te je stanovao »u Slamićevoj kuriji na Kaptolu 19, ali je šutio«³⁵ o svome vlasništvu nad dijelom pronađenog zlata. Također dodaje da su svi predmeti Riznice po *Inventaru*³⁶ vraćeni Nadbiskupiji, dok je ostalo zlato preuzela država te je, nakon provedenog sudskog postupka, isplatila novčanu naknadu vlasniku iz Amerike, a zlato zadržala.³⁷ No, dokumenti iz Hrvatskoga državnog arhiva, kojima se u ovome radu bavim, ne spominju druge vlasnike, izuzev Melanije Berman i njezina ubijenog muža Bernarda Rechnitzera, dok konačan sudski rasplet na temelju dostupnog gradiva nije bilo moguće rekonstruirati.

Ono što je iz dokumentacije jasno jest da istoga dana kad je blago pronađeno, 21. studenoga 1968., Šeper sastavlja dopis u kojem o cijelom slučaju izvješćuje republičku Komisiju za vjerska pitanja.³⁸ Dopis je sutradan, 22. studenoga, Antun Ivandija odnio u Komisiju za vjerska pitanja, gdje ga prima tadašnji tajnik Komisije Ivan Lazić, s kojim pritom obavlja i službeni razgovor, na kojem je Ivandija i usmeno opisao okolnosti skrivanja i pronalaska predmeta iz Riznice i zlata obitelji Berman: »Zlato obitelji Berman nije uopće dirao jer je zapakirano u malim paketićima. Odmah nakon pronalaženja stvari, prostorija je zaključana i ključ se nalazi kod biskupa Kuharića dok ne dođe komisija da utvrdi stanje. Molio je da to bude što prije jer moraju odmah poduzeti mjere da zaštite nađene predmete iz riznice (osobito jednu mitru koja je u raspadanju).«³⁹

Kako se navodi u napomeni na kraju Zabilješke s toga sastanka, nakon završetka razgovora predsjednik Komisije Stjepan Iveković telefonom je o cijelom slučaju obavijestio direktore republičkog i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Vladu Mađarića i Mariju Baltić.⁴⁰

Istoga dana, 22. studenoga, kardinal Šeper otputovao je u Rim, iz kojega je i došao nekoliko dana ranije kako bi organizirao selidbu svojih stvari, nakon što je imenovan predstojnikom Kongregacije za nauk vjere. U Nadbiskupski su dvor istoga dana došli predstavnici

³⁵ S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 468–469.

³⁶ Riječ je o *Inventaru Metropolitanske crkve* kojega je 1915. godine sastavio kustos Ljudevit Ivančan a koji se, u rukopisu, čuva u knjižnici Riznice zagrebačke katedrale s inv. oznakom D 9.

³⁷ Usp. S. KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 442–443; ISTI, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 468–469. Otkup i isplata zakonitim vlasnicima kao zakonska mogućnost navode se i u dopisu Državnog sekretarijata za inostrane poslove SFRJ Birou za konzularne poslove Izvršnog Vijeća SR Hrvatske u kojem se iznosi mišljenje Saveznog sekretarijata za financije, prema kojemu je »pitanje otkupa zlata u nadležnosti Narodne banke – Glavna centrala, kojoj treba prijaviti slučaj« te, »pošto se utvrdi sadašnji zakonski vlasnik zlata, otkup bi se izvršio u internim dinarima«, HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g. Dopis državnog sekretarijata za inostrane poslove Birou za konzularne poslove Izvršnog Vijeća SR Hrvatske br. Pov. 46/3–69 od 18. studenoga 1969. godine.

³⁸ Usp. Dopis zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Šepera Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske br. 81/Pr./1968, od 21. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

³⁹ Zabilješka o razgovoru Ivana Lazića s dr. Antunom Ivandijom od 22. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g., str. 1–2. Opaska o mitri koja se raspada najvjerojatnije se odnosi na mitru biskupa Gyulaja jer je ona, kako navodi kustos Ivandija, »obnovljena g. 1970. prilikom slanja na izložbu u Pariz«, Antun IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. II. dio, predmeti od tekstila, Treći svezak*, Zagreb, 1988. (tipkopis, šapirografirano), str. 73.

⁴⁰ Usp. Zabilješka o razgovoru Ivana Lazića s dr. Antunom Ivandijom od 22. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970., str. 2.

državne komisije u sastavu: Vjekoslav Tadić, istražni sudac Okružnog suda u Zagrebu; Vjekoslav Švajga, zamjenik Okružnog javnog tužilaštva u Zagrebu, Milan Vlaisavljević, inspektor i Milan Suvadrić, kriminalistički tehničar u Službi javne sigurnosti u Zagrebu, Marija Baltić, direktorica Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture te konzervatorica Ivy Kugli-Landek [Ivy Lentić-Kugli] i muzeolog dr. Ivan Bach,⁴¹ kako bi izvršili uvidaj. Kako u svojim dnevničkim zapisima navodi Kuharić, u Nadbiskupiji su ih, osim njega, dočekali i »[Dragutin] Hren, [Antun] Ivandija i [Ivan] Tilšer⁴²«. »Išli smo na tavan i onda u mojoj bivšoj sobi fotografirali predmete Riznice i divili se ljepoti i vrijednosti. Zatim su sortirali zlato. Sve su stavili u kutiju i zapečatili. Ostavili u kasi do ponedjeljka. Ima oko 11 kg. Bit će to dulji proces da vlasnici dobiju svoje. Žao bi nam bilo da ne dobiju.«⁴³ Kardinal Šeper se, već u prvome pismu u kojem Komisiju za vjerska pitanja izvještava o cijelom događaju, zauzeo za to da se pronađeno zlato vrati svome vlasniku, te je vlastima dostavio i adresu na kojoj je Mela(nija) Berman u tome trenutku živjela u Torontu u Kanadi. »Nije mi poznato kakvi su internacionalni propisi i koji je put da obitelj Berman dođe u posjed svoje imovine. Oni su žrtve fašizma, a nema sumnje da je to njihovo vlasništvo«⁴⁴, istaknuo je u svome pismu Šeper.

No, pravna procedura oko povrata zlata Melaniji Berman se otegnula pa tadašnji apostolski administrator Zagrebačke nadbiskupije biskup Franjo Kuharić 10. siječnja 1970. upućuje novi dopis Komisiji za vjerska pitanja kojim, kako se navodi već u njegovu »predmetu«/naslovu, »moli [se] posredovanje [...] da se Berman Melaniji vrati imovina /zlato i dragocjenosti/ otkrivena u Nadbiskupskom dvoru 1968«⁴⁵.

Osim što se ponavljaju navodi o događajima oko nestanka i pronalaska umjetnina Riznice zagrebačke katedrale, koji su u ovome radu već opisani, iz toga dopisa doznajem i nastavak pravne procedure koja je uslijedila. Kuharić tako navodi da su nedugo nakon izvida izvršenog u prostorijama Nadbiskupskog duhovnog stola 22. studenoga 1968. predmeti Riznice katedrale vraćeni, dok se oko zlata obitelji Berman otvorila istraga Okružnoga suda u Zagrebu (br. Kir. 985/68), a zlato je pohranjeno u trezoru Kreditne banke u Zagrebu.⁴⁶ Postupak je nedugo potom obustavljen, jer u slučaju skrivanja zlata nisu nađene nikakve nezakonitosti, a istražni je sudac predložio povrat zlata vlasnici pomoću ostavinske rasprave koju bi proveo Općinski sud I u Zagrebu. No, taj je sud najprije 11. rujna 1969. odlukom br. O-936/1969 obustavio ostavinski postupak, uz obrazloženje da nađena imo-

⁴¹ Imena su navedena prema: Sastav komisije za pregled pronađenih predmeta u kaptolskoj kuli, u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g., pri čemu je prezime tadašnje konzervatorice Lentić-Kugli napisano pogrešno.

⁴² Dr. Ivan Tilšer (1920. – 2009.), svećenik, kanonik Prvostolnog kaptola zagrebačkog (od 1968.), vršio je službu tajnika Nadbiskupije (1965. – 1967.) i kancelara Nadbiskupskoga duhovnog stola (od 1967.), a kasnije i brojne druge dužnosti u Nadbiskupiji. Usp. S. KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 408–409; ISTI, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 435–436.

⁴³ Dnevnički zapis Franje Kuharića od 21. studenoga 1968., u: NAZ, *Ostavština Franje Kuharića*, Rukom ispisani rokovnik.

⁴⁴ Dopis zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Šepera Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske br. 81/Pr./1968, od 21. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271/1968, uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

⁴⁵ Molba Nadbiskupskog duhovnog stola Komisiji za vjerska pitanja br. 1-Pres/70 od 10. siječnja 1970. u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

⁴⁶ Usp. *Isto*, str. 2–3.

vina nije pripadala pokojnome Bernardu Rechnitzeru, nego njegovoj supruzi Melaniji, te naložio da joj se ta imovina preda. No, istoga dana doneseno je i drugo rješenje, kojim se prethodna odluka stavlja van snage te se Melaniju Berman upućuje da »ima drugim zakonskim putem ostvariti svoje pravo«⁴⁷. Ona se potom obratila Okružnome sudu u Zagrebu i tražila povrat imovine, pri čemu je i Nadbiskupija dala izjavu »da ta imovina nije njezino vlasništvo, nego Melanije Berman i da se nipošto ne protivi tom izručenju«⁴⁸, a ni Okružno javno tužilaštvo nije se protivilo tome zahtjevu. No, Okružni sud još uvijek, kako se navodi dalje u dopisu Nadbiskupskog duhovnog stola, nije donio nikakvo rješenje.

Kako su kanadski odvjetnici Melaniji Berman navodno sugerirali da je za nastalo stanje dijelom odgovorna i Zagrebačka nadbiskupija, »jer se njezina imovina nalazila u zgradi Nadbiskupije i, jer se radi o privatnoj imovini, Nadbiskupija nije smjela predati njezinu imovinu organima SUP-a da je odnose kao corpus delicti«⁴⁹, biskup Kuharić izražava svoju bojazan da bi i Nadbiskupija mogla biti uvučena u sudski spor s gđom Berman: »Nadbiskupija ne bi nipošto željela da bude – htjela ili ne htjela – uvučena u jednu aferu zato jer je respektirala zakonske propise. Afera u unutarnjoj ili vanjskoj javnosti ne bi bila nipošto ugodna ni za državu«⁵⁰, upozorio je u svome pismu Kuharić. Ističući kako ne postoji nikakvo zakonsko uporište da se nađena imovina ne vrati svojim pravim vlasnicima, u pismu se podsjeća i na činjenicu da bez pisma Melanijina brata Emanuela Manka, ni dragocjeni predmeti Riznice zagrebačke katedrale, koji predstavljaju veliku kulturnu vrijednost, možda nikad ne bi bili otkriveni.⁵¹

Na kraju pisma otvorena je i mogućnost da Okružni sud imovinu Melanije Berman jednostavno vrati Zagrebačkoj nadbiskupiji, a da ju Nadbiskupija potom uruči njenoj vlasnici.

Taj je dopis biskupa Kuharića Komisija za vjerska pitanja prosljedila Birou za konzularne poslove Izvršnog vijeća SR Hrvatske.⁵² No, kako odgovor nekoliko mjeseci nije pristizao, Zagrebačka nadbiskupija preko svoga odvjetnika Zlatka Kuntarića pismom se 9. srpnja 1970. obratila i Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike u Beogradu. Osim što se i u njemu iznosi kronologija cijelog slučaja, koji je predmet ovoga rada, iz sadržaja toga pisma doznajem kako su Nadbiskupija i gđa Berman predali novi zahtjev Okružnom sudu u Zagrebu da se imovina vrati bilo vlasnici bilo Nadbiskupiji »koja nosi određenu odgovornost prema Berman Melaniji, obzirom što je u njezine zidine njezina imovina bila pohranjena«⁵³. No, u pismu se iznosi i bojazan da je sud sad počeo propitivati je li Berman uopće stvarna vlasnica pronađene imovine, što su u Nadbiskupiji smatrali »uvredljivim« te ona »a limine odbija da je pok. dr. Antun Slamić uzeo jednu imovinu, koja bi potpadala pod bilo kakove državne propise«⁵⁴.

⁴⁷ *Isto*, str. 3.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ *Isto*, str. 4.

⁵⁰ *Isto*, str. 5.

⁵¹ *Usp. Isto*, str. 2.

⁵² *Usp. Obavijest Komisije za vjerska pitanja Nadbiskupskom duhovnom stolu br. 08-8/1-1970. od 15. siječnja 1970.*, u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

⁵³ *Dopis Zagrebačke nadbiskupije Generalnom sekretarijatu Predsjednika Republike od 9. srpnja 1970.*, u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g., str. 2.

⁵⁴ *Isto*, str. 3.

Nekoliko mjeseci kasnije, 10. studenoga 1970., Biro za konzularne poslove Izvršnog vijeća SR Hrvatske napokon je odgovorio republičkoj Komisiji za vjerska pitanja, koja mu je prosljedila ranije u radu spominjani dopis biskupa Kuharića od 10. siječnja iste godine, pravdajući tako spor odgovor selidbom sudova u novu zgradu u Zagrebu. U dopisu se Komisiju izvještava kako Republički sekretarijat za pravosuđe i javnu upravu smatra »da bi bilo najoportunije da Okružni sud u Zagrebu navedeno zlato i dragocjenosti vrati Nadbiskupiji zagrebačkoj [...] a stvar je spomenute Nadbiskupije da kao ugovorni depozitar tu imovinu vrati Berman Melaniji«⁵⁵. Kako se zaključuje u dopisu, s tim je mišljenjem upoznat i Okružni sud u Zagrebu, koji je s time suglasan, te se može očekivati »da će pitanje povrata navedene imovine biti u najskorije vrijeme riješeno«⁵⁶.

Konačnu službenu pisanu potvrdu da je imovina uistinu i vraćena vlasnici Melaniji Berman, bilo izravno bilo naknadnom isplatom (kao što to navodi Kožul, a ranije je u radu navedeno), bilo preko Zagrebačke nadbiskupije, nisam uspio pronaći. No, upravo izostanak bilo kakve naknadne dokumentacije i prepiske govori u prilog tomu da je taj slučaj, vjerojatno, okončan na način s kojim je Melanija Berman bila zadovoljna. Dostupna dokumentacija, osim toga, ne omogućava davanje konačnih odgovora ni na još neka važna pitanja koja su otvorena u ovome radu. Primjerice, jesu li Melanija Berman i njen brat Emanuel Manko jedini posjetitelji i – stoji li ranije iznesena tvrdnja Antuna Ivandije tajniku Komisije za vjerska pitanja Ivanu Laziću kako je Melanija jedno vrijeme »za vrijeme rata živjela sakrivena u kuli nadbiskupskog dvora«⁵⁷ – jedini (židovski) povremeni stanari skrovišta na tavanu zagrebačkog Nadbiskupskog dvora? Kad su i na koji način otišli iz zemlje – ona u Kanadu, a on u Izrael – ostavivši iza sebe poprilično vrijednu skrivenu imovinu, sasvim dovoljnu za pristojan život? Zašto se i prije nisu javili Nadbiskupiji? Je li to bilo iz straha da im komunističke vlasti tu imovinu ne bi vratile, pri čemu otezanje sudskoga postupka od 1968. do (najmanje) 1970. godine tu njihovu moguću bojazan i opravdava? Zašto su se kardinalu Šeperu javili tek nakon što je on preselio u Rim? Leži li razlog u njihovoj procjeni da im s pozicije predstojnika Kongregacije za nauk vjere, odnosno s međunarodnom važnošću i ugledom te službe, može biti od veće pomoći u postupku povrata njihova zlata? Možda bi neko dodatno istraživanje moglo dati odgovor i na ta pitanja, no traženje njihova odgovora premašilo bi i opseg i mogućnosti ovoga rada.

2. Identifikacija pronađenih predmeta Riznice zagrebačke katedrale

Kako je ranije u radu već izneseno, neki od najvrjednijih predmeta Riznice zagrebačke katedrale od 1942. godine, kad ih je kanonik Antun Slamić sakrio pred ratnom opasnošću, pa sve do 1968. godine, kad su ponovno pronađeni, bili su zagubljeni. Pomalo iznenađuje činjenica da se o tomu sve do početka devedesetih godina u stručnim krugovima, koliko mi je poznato, nije ništa objavilo. Tim više što je u međuvremenu, 1951. i 1952. godine,

⁵⁵ Dopis Biroa za konzularne poslove Izvršnog vijeća SR Hrvatske br. 04-Pov. 30/3-1970, upućen Komisiji za vjerska pitanja 10. studenoga 1970., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g.

⁵⁶ *Isto*.

⁵⁷ Zabilješka o razgovoru Ivana Lazića s dr. Antunom Ivandijom od 22. studenoga 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 271, 1968. g., uložen u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 8, 1970. g., str. 1.

Regionalni zavod za zaštitu spomenika napravio i prvu poslijeratnu inventuru Riznice, što je rezultiralo izradom prvog neckvenog, tj. državnog Inventara/*Popisa*⁵⁸ predmeta koji se čuvaju u Riznici. Pa i nakon što su zagubljeni predmeti 1968. godine pronađeni, a u njihovu su identifikaciju, što je ranije u radu opisano, bili uključeni i stručnjaci iz spomenutog Zavoda za zaštitu spomenika, o toj »epizodi« iz povijesti Riznice zagrebačke katedrale ništa nije objavljeno sve do 1992., kad je o tomu rubno, u sklopu biografije jednoga od stradalnika komunističkog režima – vozača zagrebačkih nadbiskupa Stjepana Kranjčeca – pisao povjesničar Stjepan Kožul.⁵⁹

Doduše, da je Riznica tih godina bila nepotpuna, dalo se naslutiti iz članka Antuna Ivandije objavljenog u sklopu kataloga velike izložbe njenih eksponata u Klovićevim dvorima u Zagrebu 1983. godine gdje on, pišući o spomenutom *Popisu*/Inventaru Riznice koji je sastavio Republički zavod za zaštitu spomenika kulture 1951./1952. godine, ističe kako je taj Inventar »stručan, ali ne i potpun« te da je »vrijedan sa stanovišta struke, ali nema službeni karakter«. ⁶⁰ No, Ivandija tom prigodom nije pojašnjavao ni zašto taj Inventar/*Popis* nije potpun, a ni to koji sve predmeti Riznice u njemu nisu (p)opisani.

Nešto kasnije Ivandija je započeo sa sastavljanjem novog višesveščanog *Inventara Riznice zagrebačke katedrale*, u sklopu kojega je, u prvom⁶¹ i trećem svesku⁶² – u sedam napomena⁶³ za pojedine predmeta iz Riznice – pojasnio zašto se ti predmeti ne nalaze u *Popisu*/Inventaru Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu iz 1951./1952. U tih sedam napomena Ivandija navodi ukupno devet pojedinačnih umjetnina iz Riznice koji su bili zazidani na tavanu sjeveroistočne kule bedema zagrebačke katedrale, među kojima su i neki od najvrjednijih predmeta Riznice: bjelokosni plenarij iz 11. stoljeća, srebrna Thumba (Božji grob) sa zlatnim srcem Isusovim, srebrni pozlaćeni ciborij, kasnogotički pacifikal, srebrni pacifikal, dva svijećnjaka od gorskog kristala iz 17. stoljeća te dva srebrna pozlaćena kaleža.

No, ni te Ivandijine napomene nisu bile dostupne široj stručnoj javnosti, jer je *Inventar* koji je on sastavio umnožen u svega pet primjeraka, od kojih su javnosti dostupna svega tri: u samoj Riznici, u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu te u Središnjem arhivu s područja kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Osim toga, u tim napomenama informacije o okolnostima skrivanja i kasnijeg pronalaska dijela predmeta iz Riznice vrlo su šture i »razbacane« po različitim dijelovima *Inventara*, te bi ih mogao rekonstruirati samo netko tko je o tomu slučaju bio prethodno upućen. Uz to, napomene nisu stavljene kod svih predmeta koji su bili skriveni pa zagubljeni i kasnije pronađeni, tako da iz njih nije moguće rekonstruirati koji su sve predmeti više od 25 godina bili

⁵⁸ Usp. bilj. br. 23.

⁵⁹ Usp. S. KOŽUL, *Spomenica žrtvama ljubavi*, str. 394–397.

⁶⁰ A. IVANDIJA, »Pregled povijesti zagrebačke katedrale«, *Riznica zagrebačke katedrale. Muzejski prostor, Jezuitski trg 4, Zagreb, 31. ožujka – 15. rujna 1983. Katalog izložbe*, Zdenka MUNK (ur.), str. 28.

⁶¹ ISTI, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio: Metali i ostali kruti materijali, Prvi svezak*, Zagreb, 1986. (tipkopis, šapirografirano).

⁶² ISTI, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. II. dio, predmeti od tekstila, Treći svezak*, Zagreb, 1988. (tipkopis, šapirografirano).

⁶³ Cjelovit prijepis tih napomena donosim u sklopu Priloga br. 1 ovome radu, prijepisu *Popisa* pronađenih predmeta, koji je sastavio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, u bilješkama za pojedine predmete na koje se te Ivandijine napomene odnose.

smatrani izgubljenima.⁶⁴ Za dobivanje potpunoga popisa zagubljenih i pronađenih predmeta bilo bi potrebno cjelovito usporediti Ivandijine *Inventare* iz 1986. i 1988. godine s Popisom/Inventarom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu iz 1951./1952. godine.

No, predstavnici Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, koji su sudjelovali u očevidu pronađenih predmeta Riznice zagrebačke katedrale 22. studenoga 1968. godine, nakon što su napravili njihovu obradu, sastavili su i njihov cjelovit popis s detaljnim opisom pronađenih umjetnina. Kako se navodi u dopisu Zavoda u sklopu kojega je taj popis dostavljen republičkoj Komisiji za vjerska pitanja, ti predmeti »nisu mogli biti popisani u Inventaru riznice zagrebačke katedrale g. 1952., kog je izradio Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, jer se tada nije znalo gdje se oni nalaze«⁶⁵. Stoga su pronađeni predmeti popisani i opisani na temelju *Inventara zagrebačke prvostolne crkve*, koji je 1915. izradio kanonik kustos Ljudevit Ivančan.⁶⁶ Zbog činjenice da je riječ o cjelovitom popisu predmeta iz Riznice koji su od 1942. do 1968. bili zagubljeni, a dosad nigdje nije publiciran, prijepis toga popisa donosim u nastavku, odnosno u Prilogu br. 1 ovoga rada.

No, i u tome pogledu postoji jedna dvojba. Naime, i povjesničar Kožul i ovdje prikazani dokumenti navode kako su Zagrebačkoj nadbiskupiji vraćeni svi oni predmeti koji su imali inventarne brojeve prema *Katalogu* iz 1915. godine. No, u spomenutom je popisu, čiji prijepis objavljujem kao Prilog br. 1, navedeno i nekoliko vrijednih predmeta koji inventarnog broja nisu imali. U dopisu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu republičkoj Komisiji za vjerska pitanja od 3. prosinca 1968, koji je potpisala njena tadašnja direktorica Marija Baltić, napominje se kako za neke predmete nije bilo moguće odrediti inventarski broj, pri čemu se ističe kako se ta napomena odnosi na predmet iz popisa br. 6 (zlatni prsni križ). Za zlatne predmete bez inventarnog broja riznice, navedene pod br. 15 (zlatna ura) i 16 (par naušnica), navodi se kako su bili »navodno darovani za pozlatu kaleža katedrale«⁶⁷, dok se za fragmente iz br. 20 (fragment ukrasa), 22 (zlatna barokna kruna) i 23 (dragi kamen) nije moglo utvrditi kome su predmetu ranije uopće pripadali.⁶⁸ Riječ je, možda, o predmetima koji su u Riznicu dospjeli između 1915. i 1942., a koji u *Inventaru* još uvijek nisu bili službeno zavedeni. Jesu li i oni vraćeni u posjed Riznice ili ih je država zadržala, pitanje je koje i nakon ovoga rada ostaje otvoreno.

⁶⁴ Primjerice, kod mitre biskupa Gyulaja, koja je također bila sakrivena i zagubljena, u Ivandijinu *Inventaru* o tomu nema napomene.

⁶⁵ Dopis Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Komisiji za vjerska pitanja SR Hrvatske br. 02-1265/1-1968 od 3. prosinca 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 226/1969, uloženi u br. 8/1970.

⁶⁶ Dr. Ljudevit Ivančan (1853. – 1935.), svećenik, povjesničar i kanonik Prvostolnog kaptola zagrebačkog (od 1906.) Vršio je službe kanonika prokustosa (od 1915.) a potom i kustosa zagrebačke katedrale (1916. – 1921.). Autor je i djela *Podaci o zagrebačkim kanonicima od godine 1193. do 1924.*, koji se u strojopisu čuva u Kaptolskom arhivu u Zagrebu (KAZ); Usp. »Ivančan, Ljudevit«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 5, August KOVAČEC (gl. ur.), Zagreb, 2003., str. 218. Spomenuti njegov *Inventar* čuva se, u rukopisu, u Riznici zagrebačke katedrale, s inventarnom oznakom D 9.

⁶⁷ Dopis Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Komisiji za vjerska pitanja br. 02-1265/1-1968 od 3. prosinca 1968., u: HDA, *KOVZ*, kut. 192, br. 226/1969, uloženi u br. 8/1970.

⁶⁸ Usp. *Isto*.

Zaključak

Dokumenti predstavljeni i obrađeni u radu ne samo da službeno potvrđuju jednu dosad slabo poznatu epizodu iz novije povijesti Riznice zagrebačke katedrale, koju je u javnost početkom devedesetih godina 20. stoljeća iznio povjesničar Stjepan Kožul – to da su neke od njenih najvrjednijih umjetnina spletom različitih nesretnih okolnosti bile nedostupne i zagubljene više od 25 godina, od 1942. pa sve do 1968., kad su ponovno pronađene – nego dodatno osvjetljaju i ulogu Katoličke crkve u spašavanju života i imovine Židova u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Oni svjedoče kako se (još) jedna zagrebačka židovska obitelj obratila za pomoć Zagrebačkoj nadbiskupiji, odnosno kanoniku Antunu Slamiću, bliskome suradniku nadbiskupa Alojzija Stepinca,⁶⁹ s kojim je i privatno prijateljevala, te je njoj na čuvanje povjerala svoje najvrjednije dragocjenosti. Osim toga, sudeći po tvrdnjama Antuna Ivandije, iznesenima na sastanku u Komisiji za vjerska pitanja 22. studenoga 1968., skriveni tavanski prostori Nadbiskupskog dvora poslužili su u vrijeme Drugoga svjetskog rata i kao privremeno sklonište jednoj Židovki – Melaniji Berman – čiji je suprug Bernard Rechnitzer ranije postao žrtvom ustaških vlasti. Kad je zagubljeno židovsko zlato, zazidano u potkrovlju sjeveroistočne kule Nadbiskupskog dvora, u studenome 1968. godine napokon i pronađeno, i to na temelju opisa koji je u pismu kardinalu Franji Šeperu iz Izraela u Rim poslao Melanijin brat Emanuel Manko Berman, dokumenti obrađeni u ovome radu svjedoče o nastojanjima i kardinala Šepera i (nad)biskupa Kuharića da ta imovina bude bezuvjetno vraćena svojim pravim vlasnicima. Vrlo je izgledno da se to na kraju i dogodilo, barem na način isplate novčane naknade, premda u ovome radu za to nisu izneseni čvrsti dokazi, nego tek ozbiljne indicije.

Ovaj rad, prije svega, rasvjetljava sudbinu dijela zagubljenog i pronađenog fundusa Riznice zagrebačke katedrale, uključujući i objavu pouzdanog popisa svih predmeta koji su bili skriveni, zagubljeni, a potom ponovno pronađeni.

Prilog 1. Prijepis Popisa nestalih predmeta Riznice zagrebačke katedrale, evidentiranih 22. studenoga 1968.

Popis⁷⁰ pronađenih predmeta iz Riznice zagrebačke katedrale, prigodom komisijskog očevidnika od dne 22. 11. 1968. u Nadbiskupskom dvoru u Zagrebu.

Opis predmeta učinjen je na temelju originalnog popisa »Inventar Prvostolne crkve zagrebačke« iz 1915. godine⁷¹

⁶⁹ Antun Slamić bio je i svjedokom obrane na suđenju nadbiskupu Alojziju Stepincu, a kanonika Slamića sam je Stepinac početkom 1946. godine odredio kao jednoga od onih koji bi preuzeli upravljanje nadbiskupijom u slučaju njegova uhićenja i uhićenja pomoćnog biskupa i generalnog vikara. Usp. J. BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac*, str. 252, 392.

⁷⁰ Popis sam u Hrvatskom državnom arhivu pronašao kao Prilog (9 stranica, tipkopis) dopisu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture republičkoj Komisiji za vjerska pitanja br. 02-1265/1-1968 od 3. prosinca 1968., u: HDA, KOVZ, kut. 192, br. 226/1969, uložen u br. 8/1970.

⁷¹ Inventarni brojevi i opis pojedinih predmeta koji se navode u Popisu slijede, uglavnom doslovce, Ivančanov *Inventar*, uz ispuštanje pojedinih, u tome trenutku nerelevantnih, Ivančanovih napomena, poput onih da se pojedini predmet nalazi u upotrebi kod nadbiskupa i sl. Kako sam priloženi Popis i ja usporedio s tim *Inventarom* iz 1915., u uglatim zagrađama donosim bitnije napomene iz izvornog teksta toga *Inventara*, važne za samo razumijevanje teksta. Uz to, u pripadnim bilješkama pojedinačne predmete identificiram i prema dva

1. – Inv. br. 35⁷² – CIBORIJ srebren pozlaćen, baroknog sloga, dragulji urešeni, pokrovac biserjem. Kronografski napis sa godinom 1722.: »CIBORII SPLENDORE ORNAVIT SPONSAM PRAESUL BJUS«. Na čaši su reliefne slike: Isus pada pod križem, Isus razapet među razbojnici, Uskrsnuće, Bičevanje. Inventar iz g. 1792. veli: »Donum insigne per Epum Emericum Estergazy anno 1721. Ecclesiae factum«. Visina pokrovca 273, promjer čaše 154, stalak 185, težina 2.310 gr. (Farlati, *Illyricum Sacrum*, V. 589). Taj ciborij je stajao 3.700 forinti
2. – Inv. br. 100⁷³ – BISKUPSKI PRSNI KRIŽ sa osam većih i dvadeset manjih rubina, od koji su veći obrubljeni sa briljantima. Isto tako kao i rubinski kamen prstena. Visina 154, širina 86. Prema inventaru iz godina 1879., taj je dobila na dar crkva prigodom krunisanja i vjenčanja carice i kraljice Ludovike treće supruge cara i kralja Franje II. godine 1808.
3. – Inv. br. 101⁷⁴ – BISKUPSKI PRSNI KRIŽ sa sedam velikih ametista svi obrubljeni briljantima, kao i ametistni prsten. Visina 154, širina 86. Prema inventaru je taj križ dobila crkva prigodom vjenčanja i krunisanja carice i kraljice Karoline, četvrtre supruge cara i kralja Franje II. godine 1816. Težina križa 50 gr., prstena 10 gr.
4. – Inv. br. 107⁷⁵ – BISKUPSKI PRSNI KRIŽ zlatan sa četiri skoro jednaka kraka, urešen sa četiri veća i jednim manjim safirom, četiri rubina i četiri velika bisera. Dragulji nisu na bridove brušeni, što dokazuje starinu križa. S druge strane je gravirana i emajlom ispunjena gravira razapetog Isusa, na krajevih križa stilizirani simboli evanđelista, oko križa natpis: »O CRUX AVE SPES UNICA«. Na donjem kraju križa kvačica, na kojoj je nekoć visio dragulj, no sada ga nema. Visina i širina 90 mm. Taj križ bio je vlasništvo biskupa Luke de Baratino (biskupovao je od 1500 – 1510), kako to dokazuje Inventar g. 1582., u kome se veli: »Crux seu pectorale ex auro Luce Episcopi Zagradiensis, cum quinque saphiris et sexte maiori pendente, quatuor rubinis et quator perlis absque cathena ponderans lot XY (12 i pol). Težina 190 gr.

sveska Ivandijina *Inventara* (iz 1986. i 1988.) te prema inventarima i reprodukcijama iz kataloga izložbe predmeta iz Riznice zagrebačke katedrale održane 1983. u Zagrebu, naravno gdje je to bilo moguće, odnosno kod predmeta koji su na toj izložbi bili izloženi.

⁷² LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 9–10; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 43–44. (Inv. br. M 35). U napomeni Ivandija navodi: »Ovaj se kalež ne nalazi u popisu Republičkog konzervatorskog zavoda iz g. 1952., jer je u to vrijeme bio zakopan – zbog ratnog vremena i opasnosti od pljačke njemačke vojske – u sjeveroistočnoj kuli Nadb. dvora. S ostalim predmetima iz riznice pronašao sam ga ja g. 1968.« (str. 44.); Ivo LENTIĆ (pri.), »Katalog M«, *Riznica zagrebačke katedrale. Muzejski prostor, Jezuitski trg 4, Zagreb, 31. ožujka – 15. rujna 1983.*, Katalog izložbe, Zdenka MUNK (ur.), Zagreb, 1983., str. 187. (Inv. br. 93M).

⁷³ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 29; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 101. (Inv. br. M 100); I. LENTIĆ, »Katalog M«, str. 192. (Inv. br. 126M).

⁷⁴ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, 29–30; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 102. (Inv. br. M 101); I. LENTIĆ, »Katalog M«, str. 192. (Inv. br. 127M).

⁷⁵ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 31; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, 105–106. (Inv. br. M 107); I. LENTIĆ, »Katalog M«, str. 178. (Inv. br. 20M).

5. – Inv. br. 175⁷⁶ – Zlatni prsten sa svjetlo modrim kamenom
6. – ? – Zlatni prsni križ ukrašen sa briljantima i smaragdom u sredini.
6. – Inv. br. 39⁷⁷ – Kalež zlatan baroknoga sloga, čekanovan i cizeliran[a radnja], urešen sa mnogo diamanata. U nutarnjoj strani stalka reliefna slika sv. Stjepana kralja sa natpisom: »ME DEO CONSACRO EX VOTO PERPETUO«. U kronografičkom natpisu je sadržana godina 1722. Tkalčić navodi, da je biskup Esaterhazy dao načiniti taj kalež u Beču za 6.430 forinti. Visina 270, čaša 117, slatak 163, težina 1790 gr.
7. – Inv. br. 39⁷⁸ – Zlatna patena ima promjer 180, teži 325 gr. (Farlati, *Illyricum sacrum*, V. 598).
8. – Inv. br. 180⁷⁹ – PACIFIKAL – radnja talijanske kasne gotike. Gornji dio predstavlja okvir za emajlne slike, je od čistoga zlata, s prednje strane veliki dragulji i to dva jajašto brušena safira, a dva u bridove brušena safira, koji potiču iz Ceylona prema svome izgledu. Među safirima su dva hrizolita, jedan jajašto, drugi bridasto brušeni, s doljnje strane i s gore dva hiacinta, doljnji paralelogram, gornji kvadratnog oblika. Među dragulji osam velikih bisera u formi roseta zlatnim lišćem okruženih. U tom dragocjenom okviru je slika izvedena u limožkom emajlu: »Email de Limoge« prozvan po tom francuskom gradu, gdje je prema koncu 15. st. ova tehnika emajla prve početke imala. Slika predstavlja Isusa na križu, pod kojim kleči bl. Gospa i Magdalena, a krvnici se nakon smrti Isusove udaljuju sa stratišta. Ta je slika na vrataših, koja se otvoriti mogu, te je unutar istih četiri svežića relikvija sa natpisima: Virga Moysis, Nico si Episcopi, S. Barnabae, S. Gerardi Martyris. S druge je strane zlatni okvir graviran, s gore na vrpci pismena A.M.G.P.D.T. što znači: »Ave Maria Gratia plena Dominus Tecum«; s lijeve strane gravirana slika br. Djevice, a s desene anđeo Gabriel, koji dolazi najveščati porod; na doljnjem dijelu okvira dva lebdeća anđela drže grb biskupa Luke, a gore grif s dola trokraka kruna. Slika sa stražnje strane znatno oštećena, te su pojedini dijelovi emajla otpali, i to uslijed višegodišnje porabe, pošto su prsti nosioca pacifikala preko drška sizali, te se emajla doticali. U koliko je moći razabrati iz položaja i pojedinih preostalih dijelova emajla, čini se, da su tri kralja, koji dolaze pokloniti se novorođenom Isusu. Okvir je dvjema šarafima učvršćen na srebrenom pozlaćenom stalku radnje renesanske po ornamentih sudeći, koja ipak ne odgovara gornjem dijelu pacifikala, te

⁷⁶ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 42; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 145. (Inv. br. M 175).

⁷⁷ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 10–11; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 47. (Inv. br. M 39); I. LENTIĆ, »Katalog M«, str. 187. (Inv. br. 91M), reprodukcija na str. 43.

⁷⁸ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 10–11; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 47. (Inv. br. M 39); I. LENTIĆ, »Katalog M«, str. 187. (Inv. br. 91M), fotografija/reprodukcija na str. 43.

⁷⁹ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 42–44; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 146–149. (Inv. br. M 180). Ivandija u napomeni navodi: »U popisu Republičkog Konzervatorskog zavoda g. 1951/1952. taj predmet nije opisan, jer nije postojao tada u riznici. Bio je naime s ostalim vrijednijim predmetima u vrijeme rata g. 1942. zakopan u sjeveroistočnoj kuli Nadb. dvora, na tavanu, u udubini, koja je stražarima služila za izlazak iz kule na galeriju bedema. Sve sam te predmete pronašao ja g. 1967/8.« (str. 148.); I. LENTIĆ (prir.), »Katalog M«, str. 177–178. (Inv. br. 18M).

je možda kasnije pravljena. Stalak imade držak, na vršku je »Dreipass roseta« – visina cijeloga pacifikala je 177 mm, stalak 98 x 51, težina gornji zlato, kameni i relikvije 375 gr., stalak sa drškom 295 gr., što čini 670 gr. – Ovaj pacifikal imao je do godine 1915. na gornjoj roseti prilotan nastavak načinjen od srebra i stručak cvijeća, koji je skinut, je je bio neukusan, sa stilom ovoga pacifikala u protuslovlju, te ga je samo nagrdivao. Taj pacifikal nosili su arhidakoni majores i kolumne na pristup konventuala do g. 1910. koje je godine taj običaj dokinut. Inventar g. 1582. spominje ovaj pacifikal ovako: »Item pax aurea Luce Episcopi cum lapidibus preciosis, ut puta quatuor saphiris, duobus amethystis, duobus chrisolitis eto octo perlis, ponderans marc. ij lottones vj. (2 i 6). Pisac inventara nije poznavao kamen hiacint, pak ga je nazvao ametistom (Vladimir Tkalčić: »Pacifikal biskupa Luke« – Buličev zbornik, br. 180).

9. – Inv. br. 19⁸⁰ – SREBRENI LIJES urešen sa draguljima i graviranim slikama, odnoseći se na muku Isusovu, te anđelima sa simbolima mučila. U nutarnjem dijelu na jastuku goruće srce od čistoga zlata sa pismenima složenima od diamanata I.N.R.I., a s dole tri čavla od diamanata. Sa unutarnje strane pokrova kronografički natpis: »THESAURUS AMANTER IN CORDE DEI FRAGRANTE SEPULTUS«, sadržaje godinu 1721. Ta dragocjena tumba je dar crkvi od biskupa Emerika Esterhazyja (1708–1722), koji je više dragocjenosti crkvi darovao. Rabila se do godine 1910. za pohranu Svetootajstva u Božjem grobu. Visina 148, širina 235, težina 3.935 gr.
10. – Inv. br. 22⁸¹ – KIP OD SLONOVE kosti razdijeljen u osam polja, prikazuje slike iz Isusova života u reliefu [reliefnih slikah] i to: Navještenje, Porod, Krštenje, Preobraženje, ulaz u Jeruzalem, Propovijed na gori, Zadnja večera, Isus na križu. Rezbarija je veoma stara radnja romanskoga sloga, te sa arheološkog gledišta spada među najdragocjenije predmete riznice, jer je najstariji komad u riznici. Srebrni okvir, koji je iz znatno kasnije dobe od godine 1630. urešen je u uglovima sa tri evanđelista, četvrti manjka, u sredini je veliki gorski kristal ili možda blijedi topaz. – Visina 225, širina 275. – Ovaj predmet je upisan u inventaru crkve godine 1425. ovim riječima: »Ple-narium in quo est nativitas Christi sculpta cum aliis historiis in ebore, continens in se circumquaque lapides infra declarandos, videlicet in medio et infra in opposito duos magnos topazios preciosissimos.« (Tkalčić: M.C.Z. XI, str. 146).
11. – Inv. br. 226⁸² – MITRA BISKUPA WOFGANGA GYULAYA ima sa prednje [i zadnje] strane četverouglaste [zlatne] pločice, na kojih su pričvršćeni sprijeda kipovi sv.

⁸⁰ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 6; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 27–28. (Inv. br. M 19: »Thumba (Kristov Grob) sa srcem Isusovim«). Ivandija u napomeni navodi: »Ovaj predmet nije upisan u popisu Republičkog konzervatorskog zavoda, jer se tada nije nalazio u riznici, već je bio zakopan u zidu sjeveroistočne kule Nadb. Dvora zajedno s još drugim najvrjednijim predmetima. Pronašao ga je tek godine 1967. dr. Ivandija kao i ostale najvrjednije predmete.« (str. 28.); I. LENTIĆ (prir.), »Katalog M«, str. 188. (Inv. br. 94M), fotografija/reprodukcija na str. 165.

⁸¹ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 7; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 32–35. (Inv. br. M 22: »PLENARIJ OD BJELOKOSTI«); Ivandija u dodatku navodi: »U popisu Konzervatorskog zavoda ne nalazi se original, jer je on u to vrijeme bio sakriven« (str. 33.); I. LENTIĆ, »Katalog M«, str. 175. (Inv. br. 1M), fotografija/reprodukcija predmeta na str. 37.

⁸² LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 47–48; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. II. dio, Treći svezak*, Zagreb, 1988., str. 72–73. (Inv. br. T 3); Zdenka MUNK (prir.), »Katalog T«, *Riznica zagrebačke katedrale. Muzejski prostor, Jezuitski trg 4, Zagreb, 31. ožujka – 15. rujna*

Petra i Pavla, Isus na križu, Navještenje Marijino i dva simbola evanđelista. Straga dva sveca, dva simbola evanđelista i biskupski grb, tri ljljana nad tim mjesec i zvijezda, na vrpci godina 1549. s dola u štitu W.G. Sva je mitra urešena raznobojnim draguljima, a sav ostali prostor izvezen nebrojenim biserjem razne veličine, vrpce i nutarnji dio trokuta mitre izvezen je biserjem, dočim vrpce imaju uz to i dragulje, na vršku dva križa usađena u safire. Visina 384, širina 305.

O toj mitri piše inventar g. 1582.: »Infula aurea gemmata, lapidi[bu]s preciosis ornata et perfecta per reverendum Dominum Wolfgangum Gyulay eccl. [electum] Zagrabiensem anno Domini millesimo quingentesimo [quingagesimo] mar, viij Lott x iij ([9 i] 14)«. U opaski inventara g. 1792. veli se: »Ex mitris duae sunt vetust[at] e insignes, saltere [altera] perlis exornata, praesef[e]rt insigne Eppi et Annum 1549. cum litteris W.G. unde eam ab Epo quondam Wolfgango [Gyulay] donatam esse oportuit.« Kukuljević veli za ovu mitru, da vrijedi 20 do 25.000 forinti, te da je njezin popravak kardinal Haulik platio 7.000 forinti. Tkalčić tvrdi da je tu mitru, dao načiniti biskup Gyulay upotrijebiv sa starih mitra [sve] biserje i drago kamenje. Inventar iz g. 1425. (Tkalčić M. Civ. Zag., XI, str. 147) spominje mitru, koja ima 112 rubina, 99 smaragda, koji su u zlato usađeni, te množinu većih i manjih bisera, a isto se tako spominju i druge mitre draguljima i biserjem ukrašene, pak kako se te mitre u inventaru iz g. 1582. ne spominju već samo mitra Wolfganga Gyulaya i još jedna, za koju se veli: »Item alia infula tota ex perlis ponderans marcas xj (11)«, to je vjerojatno, da je biskup Gyulay od dragulja i biserja starih mitra dao svoju načiniti. Kukuljevićev navod o popravku mitre ne stoji [stoji!], jer inventar g. 1879. veli: »Mitra preciosa, gemmis et unionibus distincta donata ab Eppo Wolfgango Gyulay anno 1846. sub Georgio Haulik Wienae renovata, gothicae formae«. U crkvenih računi nije zapisano koliko je taj popravak stajao, te ga je valjda biskup podmirio, ali nije vjerojatno, da bi toliko stajao, kako to Kukuljević tvrdi [navodi]. (Vidi Kat. list, 1878., str. 17 i 32).

12. – Inv. br. 227⁸³ – MITRA CRVENE BOJE GOTSKOGA SLOGA biserjem vezena: dvije okrunjene žene drže svaka dijete u naručaju, one su u lebdecem položaju na mnogokrakih zlatom vezenih zvijezdah, stražnji dio ista slika i radnja. Osim figura je i sva ornamentika biserjem vezena kao i vrpca; na donjem rubu u zlatnih gotskih pismenih napis i to sprijeda: »IMER BITTE, RERE« – straga: »BITTE IMMER BITTE«⁸⁴. Na oba vrška križevi. Visina 393, širina 302. – Inventar g. 1879. i o toj mitri veli: »Mitra preciosa rubri coloris, unionibus distincta, aequ. 1846. Wienae renovata gothicae formae ubionibus depicta.«

1983., Katalog izložbe, Zdenka MUNK (ur.), Zagreb, 1983., str. 129. (Inv. br. 3T), fotografija/reprodukcija na str. 48.

⁸³ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 48–49; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. II. dio, Treći svezak*, str. 74. (Inv. br. T 4); Z. MUNK (prij.), »Katalog T«, str. 129. (Inv. br. 5T), fotografija/reprodukcija na str. 97.

⁸⁴ U svome *Inventaru* Ivandija stavlja napomenu kako on ove natpise čita ovako: »Sprijeda: IMER HILF RERE (=miserere); straga: HILF IMER HILF«, u: A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. II. dio, Treći svezak*, str. 74.

13. – Inv. br. 103⁸⁵ – ZLATAN LANAC koji je pripadao prsnome zlatnome križu sa emajlim propelom na modrom dnu. (Križ opisan u inventaru pod br. 103).
14. – Inv. br. 108⁸⁶ – LANAC OD EMAJLNOG CVIJEĆA o biljem sitnog bisera urešen.
15. – ?
?
– Zlatna ura sa emajlom ukrašena na dugom zlatnom lancu.
16. – ?
?
– 1 par zlatnih naušnica sa morettima od emajla
17. – Inv. br. 176⁸⁷ – ZLATNI PRSTEN sa zelenim izlizanim kamenom i šest malih diamanata.
18. – Inv. br. 177⁸⁸ – ZLATNI PRSTEN sa ametistom, okruženim sa 17 diamanata.
19. – Inv. br. 174⁸⁹. – ZLATNI PRSTEN sa modrim safirom.
20. – ?
?
– 1 fragmenat baroknog ukrasa.
21. – ?
?
– 1 metalni križić.
22. – ?
?
– 1 zlatna barokna kruna ukrašena sitnim biserjem
23. – ?
?
– 1 dragi kamen veliki bijeli (cristallo di rocca ?)
24. – ?
?
– 1 fragmenat (zlatni ornament ukrašen u sredini sa rubinom), koji pripada mitri biskupa Wolfganga Gyulaja (inv. br. 226)
25. – Inv. br. 42⁹⁰ – KALEŽ SREBRENI POZLAĆENI rokoko sloga, čakanovana radnja, obilno dragulji krašen, ima na čaši emajlne slike: Posljednja večera, Isusa bičuju, Isus

⁸⁵ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 30; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 103. (Inv. br. M 103: »Zlatni prsni križ«).

⁸⁶ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 31; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 106. (Inv. br. M 108); I. LENTIĆ (priř.), »Katalog M«, str. 182. (Inv. br. 51M).

⁸⁷ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 42; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 145. (Inv. br. M 176–178: »TRI JEDNAKA PEKTORALA«).

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 42; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 144. (Inv. br. M 174: »PEKTORAL I PRSTEN, BEZ LANCA«).

⁹⁰ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 12–13; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 52–54. (Inv. br. M 42). U napomeni br. 3. Ivandija navodi: »Ovaj kalež nije upisan u Popis Konzervatorskog zavoda iz g. 1952., jer je još tada bio s ostalim vrijednim

razapet. Na stalku: Veliki svećenik⁹¹ žrtvuje kruh, Židovi sabiru manu u pustinji, Mjedena zmija u pustinji. Na stalku punce: s gora br. 13, u štitu lav okrenut lijevo, uokolo godina 1752. Druga punca imade pismena L.V. Prema inventaru g. 1897. manjka nekoliko kamenova.

Vizita kanonička g. 1792. veli, da je taj kalež dar crkvi od biskupa Branjuga (1723–1747), ali punca od g. 1752. je kasnijeg datuma. U to je doba biskupovao Thauzy, te je prema tomu neispravna gornja vijest. Moguće bi bilo samo jedno, da je biskup Branjug oporučno odredio, da se od njegove ostavine napravi kalež. Visina 287, čaša 108, stalak 188, težina 1.285.

26. – Inv. br. 42⁹² – PATENA ZLATNA sa puncem A.K., druga punca u štitu glava okrenuta lijevo. Promjer 166, težina 122 gr. (pripada kaležu inv. broj 42).
27. – Inv. br. 41⁹³ – KALEŽ SREBRENI POZLAĆENI, raznobojnimi dragulji urešeni, rokoko sloga, čekanovana radnja. Na čaši emajlne slike: Zadnja večera, Isusa bičuju, Isus na Maslinskoj gori. Na stalku: Isusa krune, Isus pada pod križem, Raspeće. Napis: »DIVAE MARIAE VIRGINI ET STEPHANO HUNGARIAE REGI, PATRONIS FRAGRANTI SE PECTORE CUSOS RESIGNAT«. Punca: u prvaj s gore br. 13, pod time u štitu lav okrenut lijevo, oko štita godina 1768. Druga punca ima s gora I, a dolje P.R.; treća punca: s gora J, a dolje M.L. Na stalku manjka jedan ornament. Vizita kanonička od g. 1792. veli: »da je u inventaru jedan kalež od kustosa Antuna Zdenčaja, te se ubraja među pet najljepših kaleža, jer se samo ovih pet naročito ističe. Prvi je Esterhazyjev (br. 39), drugi neki zlatni kalež: ex purissimo auro, formae tamen et structurae similisimae (taj danas ne postoji); treći se kalež po visiti kanoničkoj pripisuje biskupa Branjugu (vidi inv. br. 42), za četvrti se kalež veli: Quertus Antonij Zdenchay Custodis quondam et Canon. Zagr.; peti se kalež pripisuje Stjepanu Puczu (inv. br. 40). Zdenčaj je postao kanonikom g. 1754., a spominje se kao kustos g. 1772., a kao takav je i umro g. 1791., pa se je u vrijeme vizite kanoničke 1792. pouzdano moglo znati, tko je taj kalež poklonio crkvi.
28. – Inv. br. 41⁹⁴ – ZLATNA PATENA, koja pripada kaležu pod inv. br. 41.
29. – Inv. br. 29 –

predmetima zakopan u zidu sjeveroistočne kule Nadb. dvora. Pronašao sam sve to g. 1968.« (str. 53.); I. LENTIĆ (prir.), »Katalog M«, str. 190. (Inv. br. 111M), fotografija/reprodukcije na str. 170–171.

⁹¹ Ivandija u svome *Inventaru* iz g. 1986., u napomeni navodi: »Emajlni medaljon na stopi ne prikazuje 'Velikog svećenika', kako kaže Ivančan, nego Melkizedeka, koji je simbol Euharistije, kao i Mana iz Starog Zavjeta«, A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 53.

⁹² LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 12–13; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 52–54.

⁹³ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 11–12; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 50–52. (Inv. br. M 41); U napomeni Ivandija navodi: »Ovaj kalež nije upisanu Popisu Konzervatorskog zavoda iz g. 1952., jer je u to vrijeme bio još s ostalim vrjednijim predmetima zakopan u zidu sjeveroistočne kule Nadbiskupskog dvora u udubini po kojoj su nekad stražari iz kule polazili na bedem na stražu. Sve ove predmete pronašao sam ja kustos Ivandija g. 1968. na temelju škrteg opisa jednog Židova iz Kanade, koji je tu imao sakriveno svoje zlato zajedno sa zlatom kanonika Slamića i njegova prijatelja vlasnika tiskare SCHULCHOFA)« (str. 52.); I. LENTIĆ (prir.), »Katalog M«, str. 191. (Inv. br. 116M).

⁹⁴ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 11–12; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 50–52.

- Inv. br. 30⁹⁵ – DVA SVIJEĆNJAKA IZ GORSKOGA KRISTALA, obrubljena pozlaćenim srebrom. Oba imaju napis: F.S.B.E.Z. i gore horizontalno podijeljen grb: u tri polja: u gornjem stablo prema kojemu ide ptica noseći nešto u kljunu, u srednjemu loša slika jednoroga, a u donjem burbonski ljiljan. Napis sam čitao (Ljud. Ivančan): »FRATER SIMEON BRATULICH EPISCOPUS ZAGRABIENSIS«. Bratulić je biskupovao od 1603. do 1611. te isti svijećnjaci potječu iz te dobe. Visine 480, stalak 150.
30. – Inv. br. 98⁹⁶ – BISKUPSKI PRSNI KRIŽ sa devet velikih krisolitnih kamena i prsten. Krizoliti su diamantima obrljubljeni. Visina 178, širina 84. Glasom inventara g. 1792. imao je taj križ zlatni lanac, sada ga više nema. Težina križa 170, prstena 15 gr. Inventar iz g. 1851. spominje da je taj križ testamentarno ostavio biskup Vrhovac crkvi.⁹⁷

SUMMARY

CIRCUMSTANCES OF FINDING THE LOST TREASURE OF ZAGREB CATHEDRAL TREASURY AND THE GOLD OF JEWISH FAMILY BERMAN IN 1968

On the basis of the literature and the extant archival sources, author reconstructs a rather unknown episode in the recent history the Zagreb Cathedral Treasury, which has broader historiographical implications. Namely, during the World War II some of the most precious treasures from the Treasury were hidden in the walls of the one of the towers of the Archbishop's palace in Zagreb. This hidden treasure included also the gold of the Jewish family Berman. But because of the sudden and unpredicted deaths of some persons from the Palace, who knew where the treasure was hidden, these valuables were lost for more than 25 years; namely, until 1968 when the treasure was found again. The clue for the finding was information hidden within a letter of Emanuel Mank Berman to cardinal Franjo Šeper. This story has already been described within biography of Stjepan Kranjčec, who was driver of (arch)bishops of Zagreb, and historian who has described it, in the 90s of the twentieth century, was Stjepan Kožul. However, author of this article complements this story with additional information gathered from the archival sources (correspondence and transcripts of the official conversations between ecclesiastical and state authorities).

⁹⁵ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 9; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 40–41. (Inv. br. M 29 i 30). Ivandija u napomeni navodi: »U popisu Konzervatorskog zavoda iz 1952. ti svijećnjaci nisu navedeni, jer su u to vrijeme bili zakopani u zidu sjeveroistočne kule Nadb. dvora, te za njih nitko nije znao dok ih ja g. 1968. nisam otkrio na temelju pisma jednog Židova, koji je s rizničkim predmetima imao pohranjenu i svoju zlatninu (o tome detaljnije u uvodu Inventaru)« (str. 41.); I. LENTIĆ (priř.), »Katalog M«, str. 182. (Inv. br. 53M), fotografija/reprodukcija na str. 152.

⁹⁶ LJ. IVANČAN, *Inventar Metropolitanske crkve zagrebačke*, str. 29; A. IVANDIJA, *Inventar Riznice zagrebačke katedrale. I. dio, Prvi svezak*, str. 99. (Inv. br. M 98). U napomeni Ivandija navodi: »U Republičkom popisu Konzervatorskog zavoda iz g. 1951/1952. nije unesen, jer je bio sakriven« (str. 99.).

⁹⁷ Popis pronađenih predmeta iz riznice zagrebačke katedrale, prilog dopisa Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Komisiji za vjerska pitanja br. 02-1265/1-1968 od 3. prosinca 1968., u HDA, KOVZ, kut. 192, br. 226/1969, uložen u br. 8/1970.

In one of these official conversations there is a note that during the war the attic of the Archbishop's palace was a hiding place not only for the valuables from the Treasury, but there was hidden Melania Berman, too, whose husband Bernard Rechnitzer was imprisoned and murdered in Jasenovac concentration camp. Moreover, these documents witness about attempts of (arch)bishops Franjo Šeper and Franjo Kuharić to return this gold to its rightful owners. Besides this, author delivers a complete list of all the valuables from the Treasury that were considered lost until they were found in 1968.

KEY WORDS: *World war II, Church and Jews, Zagreb Cathedral Treasury, gold of Berman family, Antun Ivandija, Franjo Šeper, Franjo Kuharić.*